INNOVATIVE PUBLICATION
Journal of Effective Learning and Sustainable Innovation
Vol.4 №11 (2026). NOVEMBER
innovativepublication.uz

O‘ZBEK TILI IZOHLI LUG‘ATINI BOYITISHDA ICHKI MANBALARNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Yaxshiboyeva Fotima Shaymardon qizi
Turon universiteti 2-kurs magistranti

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek tili izohli lug‘atining lug‘aviy tarkibini boyitishda tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanish masalasi nazariy va metodologik jihatdan tahlil qilingan. Lug‘at tarkibining uzluksiz rivojlanishi, yangi so‘z va ma’nolarning shakllanishi, mavjud leksik birliklarning semantik jihatdan kengayishi hamda adabiy tilga xos bo‘lmagan ayrim birliklarning umumxalq iste’moliga kirib kelishi leksikografik amaliyot nuqtayi nazaridan yoritilgan. Xususan, so‘z yasalishi, semantik taraqqiyot, sheva leksikasi, tarixiy qatlam va terminologik birliklar tilning ichki manbalari sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, yangi lug‘aviy birliklarni izohli lug‘atga kiritishda qo‘llanish darajasi, ma’no barqarorligi, me’yoriylik, uslubiy xususiyat va nominativ ehtiyoj kabi mezonlarga tayanish zarurligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, izohli lug‘at, ichki manbalar, lug‘at tarkibi, leksikografiya, leksikologiya, so‘z yasalishi, semantik taraqqiyot, neologizm, til me’yori.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ENRICHING THE EXPLANATORY DICTIONARY OF THE UZBEK LANGUAGE THROUGH INTERNAL RESOURCES

Fotima Shaymardon qizi Yaxshiboyeva
Second-Year Master's Student, Turon University

Abstract

This article provides a theoretical and methodological analysis of the use of internal linguistic resources in enriching the vocabulary of the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language. The continuous development of vocabulary, the emergence of new words and meanings, semantic expansion of existing lexical units, and the incorporation of certain non-literary lexical elements into common usage are examined from a lexicographic perspective. Particular attention is paid to word formation, semantic development, dialect vocabulary, historical lexical units and terminology as internal resources of the language. The article also substantiates the need to consider

frequency of usage, semantic stability, linguistic normativity, stylistic characteristics and nominative necessity when selecting new lexical units for an explanatory dictionary.

Keywords: Uzbek language, explanatory dictionary, internal resources, vocabulary, lexicography, lexicology, word formation, semantic development, neologism, linguistic norm.

Kirish

Tilning lug‘aviy tarkibi jamiyat hayotida yuz berayotgan o‘zgarishlarni o‘zida aks ettiruvchi eng faol qatlamlardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy munosabatlar, ilm-fan, texnika, madaniyat va ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi natijasida yangi tushunchalar yuzaga keladi. Bu esa ularni ifodalovchi yangi nomlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Bunday ehtiyoj har doim ham boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish orqali qondirilmaydi. Ko‘p hollarda tilning o‘z ichki imkoniyatlari mavjud birliklar asosida yangi so‘z va ma’nolar hosil qilishga yetarli sharoit yaratadi.

O‘zbek tili ham boy so‘z yasalish tizimi, keng semantik imkoniyatlari, hududiy leksik qatlamlari va tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan lug‘aviy zaxirasi bilan ajralib turadi. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish nafaqat tilning lug‘at tarkibini kengaytirish, balki uning milliy xususiyatlarini saqlash va rivojlantirish uchun ham muhimdir.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlari tilning muayyan davrdagi lug‘aviy boyligini qayd etish, so‘zlarning ma’nosini sharhlash hamda ularning qo‘llanish xususiyatlarini ko‘rsatishda asosiy leksikografik manbalardan biri sanaladi. Biroq til doimiy harakatdagi tizim bo‘lganligi sababli lug‘at tarkibi ham vaqt o‘tishi bilan yangilanib borishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, izohli lug‘atlarni boyitishda ichki manbalarning imkoniyatlarini aniqlash, ularni tanlash va lug‘at maqolasida ilmiy asosda ifodalash dolzarb masala hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi o‘zbek tili izohli lug‘atini boyitishda ichki manbalarning nazariy mohiyatini ochib berish, ularning asosiy ko‘rinishlarini tasniflash hamda lug‘aviy birliklarni leksikografik qayd etishning metodologik mezonlarini yoritishdan iborat.

Mavzuga oid ilmiy qarashlar tahlili

O‘zbek tilshunosligida lug‘at tarkibi, so‘z ma’nosi, so‘z yasalishi va leksikografiya masalalari ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganilgan. Xususan, A. Hojiyevning so‘z yasalishi va tilshunoslik terminologiyasiga oid ishlari o‘zbek tilining lug‘aviy imkoniyatlarini tahlil qilishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [2; 3]. H. Jamolxonovning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga bag‘ishlangan tadqiqotlarida leksik qatlam va til

birliklarining amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq masalalar yoritilgan [4].

O‘zbek tilining izohli lug‘ati esa so‘zlarning ma’nosi, ma’no qirralari, uslubiy xususiyatlari va qo‘llanish doirasini aks ettiruvchi muhim leksikografik manbadir [1]. Unda lug‘aviy birliklarni izohlash, ularning ma’nolarini farqlash va tegishli belgilardan foydalanish tajribasi mujassam.

Umumiy leksikografiya nazariyasida ham lug‘at tuzish faqat so‘zlarni to‘plash jarayoni sifatida qaralmaydi. S. Landau lug‘at yaratishda so‘zlarni tanlash, ma’nolarni farqlash, izohlarning aniqligi va foydalanuvchi ehtiyojini hisobga olish masalalariga alohida e’tibor qaratadi [6]. L. Zgusta esa leksikografik tavsifning izchilligi va lug‘at tuzilishining nazariy asoslarini yoritadi [7].

Mazkur ilmiy qarashlardan kelib chiqib aytish mumkinki, o‘zbek tili izohli lug‘atini boyitishda ichki manbalarga murojaat qilish tilning mavjud imkoniyatlarini tizimli o‘rganish bilan birga, yangi leksik birliklarni tanlashning aniq mezonlarini ishlab chiqishni ham talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mavzuni o‘rganishda tavsifiy, semantik, derivatsion va leksikografik tahlil usullariga tayanildi. Tavsifiy usul orqali o‘zbek tili lug‘aviy tarkibini boyituvchi ichki manbalarning asosiy xususiyatlari yoritildi. Semantik tahlil mavjud so‘zlarning yangi ma’nolar kasb etishi va ma’no tarkibidagi o‘zgarishlarni izohlashda qo‘llanildi. Derivatsion tahlil esa so‘z yasash vositalari va ularning yangi lug‘aviy birliklar hosil qilishdagi imkoniyatlarini o‘rganishga xizmat qildi.

Leksikografik tahlil asosida lug‘atga kiritiladigan birliklarning ma’nosini belgilash, izohlash, uslubiy va hududiy xususiyatlarini qayd etish masalalari ko‘rib chiqildi. Tadqiqotning nazariy manbalarini o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy adabiyotlar hamda o‘zbek tilining izohli lug‘ati tashkil etdi.

O‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitishning ichki manbalari

Tilning ichki manbalari deganda uning o‘zida mavjud bo‘lgan fonetik, leksik, semantik va grammatik imkoniyatlar asosida yangi birliklar hosil qilish yoki mavjud birliklarning qo‘llanish doirasini kengaytirish tushuniladi. Bunday manbalar tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, lug‘at tarkibining tabiiy ravishda rivojlanishini ta’minlaydi.

Ichki manbalarni bir necha asosiy yo‘nalishga ajratish mumkin.

So‘z yasalishi — lug‘at tarkibini kengaytirishning faol vositasi

O‘zbek tilida yangi lug‘aviy birliklarning shakllanishida so‘z yasalishi muhim o‘rin egallaydi. Tilning morfologik imkoniyatlari, xususan, so‘z yasovchi qo‘shimchalar orqali mavjud asoslardan yangi ma’noli birliklar hosil qilish imkoniyati kengdir.

Affiksatsiya usulida so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘zlar yuzaga keladi. Masalan, *ishchi, bilimdon, tadbirkor, do‘stlik, raqamli, raqamlashtirish* kabi birliklar o‘zbek tilining ichki so‘z yasash imkoniyatlarini namoyon etadi. Ushbu jarayonda yangi so‘zning shakllanishi bilan birga, uning ma’nosi va qo‘llanish sohasi ham muayyanlashadi.

Kompozitsiya, ya’ni so‘zlarning qo‘shilishi orqali yangi birliklarning hosil bo‘lishi ham lug‘at tarkibini boyitishning muhim usulidir. Qo‘shma so‘zlar tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytirib, murakkab tushunchalarni ixcham shaklda ifodalashga xizmat qiladi.

Biroq so‘z yasalish qoidalariga muvofiq hosil bo‘lgan har qanday birlikni izohli lug‘atga kiritish to‘g‘ri bo‘lavermaydi. Bunda so‘zning amalda qo‘llanishi, ma’no jihatdan mustaqillashganligi va muayyan tushunchani ifodalashdagi zarurati hisobga olinishi kerak. Aks holda, lug‘atda faqat nazariy jihatdan hosil qilish mumkin bo‘lgan, lekin amaliy nutqda barqarorlashmagan birliklar soni ortib ketishi mumkin.

Semantik taraqqiyot va yangi ma’nolarning yuzaga kelishi

Lug‘at tarkibining boyishi faqat yangi shakldagi so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan cheklanmaydi. Mavjud so‘zlarning yangi ma’nolarda qo‘llanishi ham til taraqqiyotining muhim ko‘rinishidir. Semantik o‘zgarishlar natijasida so‘zning ma’no doirasi kengayadi, torayadi yoki boshqa tushunchani ifodalashga moslashadi.

Masalan, *tarmoq* so‘zi dastlab turli bog‘lanish va tizimlarni ifodalashda qo‘llangan bo‘lsa, hozirgi ijtimoiy va texnologik nutqda aloqa, axborot va internet tizimlariga nisbatan ham ishlatiladi. *Oyna* so‘zining kompyuter dasturlaridagi alohida ish maydonini ifodalashi yoki *sichqoncha* so‘zining axborot texnologiyalari sohasida maxsus qurilma nomi sifatida qo‘llanishi ham ma’no ko‘chishi bilan bog‘liq.

Bunday holatlarda yangi so‘z yaratish talab qilinmaydi, balki mavjud birlikning semantik imkoniyati faollashadi. Izohli lug‘atlarda esa so‘zning asosiy va ko‘chma ma’nolari o‘zaro bog‘liqlikda, tushunarli va izchil tarzda berilishi lozim. Yangi ma’noning lug‘atga kiritilishi uchun uning tasodifiy qo‘llanish emas, balki muayyan soha yoki nutq amaliyotida barqarorlashganligi muhim hisoblanadi.

Sheva va lahja birliklarining lug‘aviy imkoniyatlari

O‘zbek tilining hududiy ko‘rinishlari xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, kasbiy faoliyati va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi boy leksik qatlamga ega. Sheva va lahjalarda uchraydigan ayrim so‘zlar adabiy tilda mavjud bo‘lmagan predmet, hodisa yoki tushunchalarni ifodalashi mumkin.

Sheva birliklarini izohli lug‘atga kiritish masalasida ularning umumxalq tili uchun ahamiyati alohida baholanishi zarur. Bunday birliklarning barchasini adabiy tilning

faol lug‘at tarkibiga kiritish maqsadga muvofiq emas. Biroq kengroq hududda qo‘llanadigan, muayyan tushunchani aniq ifodalovchi yoki milliy-madaniy mazmunni saqlagan so‘zlar lug‘at uchun muhim manba bo‘la oladi.

Sheva so‘zlarini qayd etishda ularning hududiy mansubligi, talaffuz shakli, ma’nosi va adabiy tildagi muqobili ko‘rsatilishi lozim. Bu nafaqat izohli lug‘atning axborot imkoniyatlarini kengaytiradi, balki o‘zbek tilining hududiy leksik boyligini ilmiy jihatdan hujjatlashtirishga ham xizmat qiladi.

Tarixiy qatlam va eskirgan so‘zlarning qayta faollashuvi

Tilning lug‘aviy tarkibida tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan va turli davrlarda faollik darajasi o‘zgarib turgan so‘zlar mavjud. Ayrim birliklar vaqt o‘tishi bilan kundalik nutqdan chekinadi, boshqalari esa yangi ijtimoiy sharoitda yana qo‘llanila boshlaydi.

Eskirgan so‘zlarning qayta faollashuvi bir necha sabab bilan izohlanadi. Tarixiy merosga qiziqishning ortishi, milliy davlatchilik va madaniyat bilan bog‘liq tushunchalarning qayta muomalaga kirishi bunga misol bo‘la oladi. Bunday so‘zlarning ayrimlari zamonaviy ma’no yoki yangi qo‘llanish xususiyatiga ega bo‘lishi mumkin.

Izohli lug‘atda tarixiy va eskirgan birliklarni qayd etish orqali so‘zning faqat hozirgi ma’nosi emas, balki uning til tarixidagi o‘rni ham ko‘rsatiladi. Bunda *tarixiy, eskirgan* kabi uslubiy va xronologik belgilarni to‘g‘ri qo‘llash muhimdir. Ushbu belgilar lug‘atdan foydalanuvchiga so‘zning bugungi nutqdagi maqomini to‘g‘ri anglash imkonini beradi.

Terminologik birliklarning umumiste’mol tiliga kirib kelishi

Fan va texnika taraqqiyoti yangi tushunchalarni nomlash ehtiyojini yuzaga keltiradi. O‘zbek tilida bunday tushunchalarni ifodalashda ichki so‘z yasash imkoniyatlari, mavjud so‘zlarning ma’no kengayishi va birikmalar hosil qilish usullaridan foydalaniladi.

Ayrim terminlar dastlab muayyan soha doirasida qo‘llanadi, keyinchalik esa ommaviy axborot vositalari, ta’lim, kundalik muloqot va boshqa sohalar orqali umumiste’mol tiliga kirib boradi. Shu tariqa maxsus leksik qatlam bilan umumxalq leksikasi o‘rtasida o‘zaro ta’sir yuzaga keladi.

Izohli lug‘at uchun bunday birliklarni tanlashda ularning qaysi sohada qo‘llanishi, ma’nosining barqarorligi va keng jamoatchilik uchun tushunarlilik darajasi e’tiborga olinishi kerak. Maxsus terminning lug‘atga kiritilishi uning avtomatik ravishda umumxalq so‘ziga aylanganini anglatmaydi. Shu sababli soha belgilarini ko‘rsatish leksikografik aniqlikni ta’minlaydi.

Ichki manbalar asosida izohli lug‘atni boyitishning metodologik mezonlari

Tilning ichki imkoniyatlari lug‘aviy birliklarning shakllanishi uchun keng zamin yaratadi. Ammo izohli lug‘atning ilmiy qiymati unda qancha so‘z qayd etilgani bilan emas, balki tanlangan birliklarning asoslanganligi, izohlarning aniqligi va lug‘at maqolalarining izchilligi bilan belgilanadi. Shu sababli lug‘atni boyitish jarayonida bir qator metodologik mezonlarga amal qilish zarur.

Birinchi mezon — **qo‘llanishning dalillanganligi**. Lug‘atga kiritilayotgan birlik yozma va og‘zaki nutqda real qo‘llanishga ega bo‘lishi kerak. Badiiy asarlar, ilmiy matnlar, ommaviy axborot vositalari, rasmiy hujjatlar va elektron nashrlar bunday qo‘llanishni aniqlashda muhim manba hisoblanadi.

Ikkinchi mezon — **semantik barqarorlik**. So‘zning ma’nosi muayyan kontekstlarda takroran namoyon bo‘lishi, foydalanuvchi tomonidan anglanishi va boshqa ma’nolardan farqlanishi lozim. Bir martalik yoki muallifga xos qo‘llanishni umumtil lug‘atiga kiritish ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Uchinchi mezon — **me’yoriylik**. Lug‘aviy birlikning imlo, talaffuz va grammatik xususiyatlari adabiy til me’yorlariga munosabati nuqtayi nazaridan baholanishi kerak. Me’yordan tashqari yoki cheklangan qo‘llanishga ega birliklar lug‘atda tegishli izoh va belgilar bilan berilishi mumkin.

To‘rtinchi mezon — **uslubiy va hududiy tavsifning aniqligi**. Shevaga oid, so‘zlashuvga xos, kasbiy yoki tarixiy birliklar umumiste’mol so‘zlaridan farqlanishi lozim. Bunday tavsif foydalanuvchining so‘zni qaysi nutq vaziyatida qo‘llash mumkinligini anglashiga yordam beradi.

Beshinchi mezon — **nominativ ehtiyoj**. Yangi birlik muayyan tushunchani nomlash yoki mavjud tushunchani aniqroq ifodalashga xizmat qilishi kerak. Agar uning ma’nosi boshqa barqaror birlik bilan to‘liq qoplanadigan bo‘lsa, lug‘atga kiritish zarurati alohida asoslanishi lozim.

Oltinchi mezon — **tizimlilik va izchillik**. Bir xil so‘z yasalish qolipi asosida shakllangan birliklar, ma’no guruhlari va sinonimik munosabatlar lug‘atda yagona tamoyil asosida aks ettirilishi zarur. Bu yondashuv lug‘atning ichki tuzilishini tartibga soladi.

Mazkur mezonlarga tayanish izohli lug‘atga tasodifiy yoki sun’iy ravishda hosil qilingan birliklarning ortiqcha kiritilishining oldini oladi. Shu bilan birga, amalda shakllanayotgan yangi ma’nolar va faol lug‘aviy birliklarni o‘z vaqtida qayd etish imkonini yaratadi.

Zamonaviy leksikografiyada raqamli manbalardan foydalanish

Bugungi kunda tilshunoslikda elektron matn bazalari va til korpuslaridan foydalanish

lug‘aviy birliklarning qo‘llanish xususiyatlarini o‘rganishda muhim imkoniyatlar yaratmoqda. Raqamli manbalar so‘zning turli kontekstlarda ishlatilishini kuzatish, ma’no o‘zgarishlarini qiyoslash va yangi birliklarning tarqalish ko‘lamini aniqlashga yordam beradi.

Biroq elektron manbalardagi har qanday birlikni izohli lug‘atga kiritish mumkin emas. Internetda uchraydigan ayrim shakllar muallifning individual ijod mahsuli, imloviy xato yoki vaqtinchalik moda bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun raqamli manbalardan olingan materiallar tahririy va ilmiy tekshiruvdan o‘tkazilishi lozim.

Lug‘at tuzish jarayonida korpus materiallarini an’anaviy leksikografik tahlil bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Bunda so‘zning qo‘llanish chastotasi bilan bir qatorda ma’nosi, uslubiy maqomi, grammatik xususiyati va kommunikativ zarurati ham hisobga olinadi. Natijada elektron manbalar lug‘at tarkibini mexanik ravishda kengaytirish vositasi emas, balki lug‘aviy qarorlarni dalillashga xizmat qiluvchi ilmiy manbaga aylanadi.

Xulosa

O‘zbek tili izohli lug‘atini boyitishda ichki manbalardan foydalanish tilning tabiiy taraqqiyot imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi muhim leksikografik jarayondir. So‘z yasalishi, semantik taraqqiyot, sheva va lahja birliklari, tarixiy qatlam hamda terminologik birliklarning umumiste’mol tiliga kirib borishi lug‘at tarkibini kengaytirishning asosiy yo‘nalishlarini tashkil etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ichki manbalar asosida yuzaga kelgan har qanday yangi birlikni izohli lug‘atga kiritish to‘g‘ri yondashuv hisoblanmaydi. Bunda uning real qo‘llanishi, semantik barqarorligi, me’yoriyligi, uslubiy xususiyatlari va nominativ ehtiyoji ilmiy jihatdan baholanishi zarur.

Izohli lug‘atni boyitish jarayonida an’anaviy leksikografik tamoyillarni zamonaviy elektron manbalar imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, til korpuslari va raqamli matn bazalaridan foydalanish yangi so‘z hamda ma’nolarni aniqlash, ularning qo‘llanish doirasini belgilash va lug‘at maqolalarini dalillar asosida shakllantirish imkonini beradi.

Demak, o‘zbek tili izohli lug‘atini ichki manbalar hisobiga takomillashtirish faqat lug‘at hajmini kengaytirishga qaratilgan faoliyat emas. Bu jarayon, eng avvalo, tilning milliy leksik imkoniyatlarini ilmiy asosda aniqlash, adabiy til me’yorlarini izchil aks ettirish va zamonaviy nutq ehtiyojlariga javob beradigan mukammal leksikografik manbalarni yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1989.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
6. Landau S. I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
7. Zgusta L. Manual of Lexicography. – The Hague: Mouton, 1971.